

Не будзе мне помнікаў у гарадах,
ні нават пліты нада мною;
як лягу ў змаганні святым на вайне —
жыць буду ў табе і з табою.
Ты носіш у сэрцы мой мудраслоў:
жылі мы адзінствам тхнення,
радасці, клопатаў, многіх турбот
і духам маіх захапленняў.
Каб нават снарад маё сэрца прабіў,
майму ў тваім жыць магчыма.
На гэты свет цэлы, гэты пекны свет
ты глянеш маімі вачыма¹.

Літаратура

1. Гарэцкі, М. На імперыялістычнай вайне / М. Гарэцкі // Гарэцкі, М. Збор твораў. У 4-х т. Т. 3. На імперыялістычнай вайне ; Віленскія камунары. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1985. — 399 с.
2. Подорожный, Н. Е. Нарочская операция в марте 1916 г. на русском фронте мировой войны / Н. Е. Подорожный. — Москва: Гос. воен. изд-во НКО Союза ССР, 1938. — 180 с.
3. Lisiewicz, M. Chronicles of Lake Narocz ; transl. by A. Maitland-Chuwen / M. Lisiewicz. — Glasgow, 1945. — 224 p.
4. Lisiewicz, M. Kroniki Naroczańskie / M. Lisiewicz. — Glasgow, 1943. — 221 s.

Ірына Бурдзялёва

(Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт,
Мінск, Беларусь)

ЖАНРАВЫ СІНКРЭТЫЗМ У РАМАНЕ Э. Т. МАСАЛЬСКАГА «ПАН ПАДСТОЛІЦ»

Раман Э. Т. Масальскага «Пан Падстоліц» выдаваўся асобнымі томікамі з 1831 па 1833 год у Вільні і Пецярбургу. Адразу ж з’явіўся яго пераклад на рускую мову, зроблены Паўлам Гаеўскім. Такім чынам, раман амаль адначасова стаў вядомым і айчыннаму чытачу, якому наўпрост адрасаваўся

¹ Пераклад на беларускую мову Алеся Бразгунова.

твор, і рускай публіцы, ад імя якой высокую ацэнку даў В. Бялінскі. Сучасныя расійскія літаратуразнаўцы найчасцей прыгадваюць твор Э. Т. Масальскага ў сувязі з «Іванам Выжыгіным» Ф. Булгарына і «Мёртвымі душами» М. Гогаля. Пераклад рамана Э. Т. Масальскага на беларускую мову, здзейснены М. Хаўстовічам у 2015 г.¹, актуалізаваў гэты твор і падштурхнуў да гаворкі пра жанравую разнастайнасць літаратуры Беларусі XIX стагоддзя.

Незвычайнасць і жанравую арыгінальнасць твора падкрэслівае аўтарскае вызначэнне яго як адміністрацыйнага рамана. Рускі пераклад меў падзагаловак «уездный роман». Само па сабе такое жанравае ўдакладненне мае на ўвазе крытычна-аналітычны агляд функцыянавання ўсёй гаспадарчай і адміністрацыйнай сістэмы і рацыяналістычныя прапановы па яе паляпшэнню. Сапраўды, на пачатку Э. Т. Масальскі стварае малюнак сацыяльнага і гаспадарча-эканамічнага тупіка, у якім апынулася Беларусь-Літва, а потым у апошніх частках рамана, якія маюць аднолькавую назву «Ідэалы», прэзентуе чытачу ўзорную, сістэмна скаардынаваную гаспадарку пана Падстолица з практычнымі рэкамендацыямі па яе рэальнаму ажыццяўленню. Апазіцыйнасць частак рамана адлюстравана і ў яго поўнай назве — «Пан Падстолиц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам», і з аднаго боку, мае на ўвазе крытыку недасканалай рэчаіснасці, а з другога — імкненне проціпаставіць ёй ідэальную грамадскую супольнасць, самаарганізаваную праз ідэю ўсеагульнага добра ў пэўнай сацыяльнай арыентацыі.

Масальскі выступае тут галоўным чынам у постаці прагрэсіўнага эканаміста-рэфарматара, зарыентаванага на найноўшыя дасягненні ў гэтай галіне, а каб захапіць сваімі ідэямі як мага большую чытацкую аўдыторыю, выкарыстоўвае жанр рамана з нескладаным любоўным сюжэтам: *«Жадаючы зрабіць сваю кнігу даступнаю для ўсіх чытачоў, якім яна прызначана, аўтар вырашыў падаць яе не ў паважным навуковым выглядзе, а ў форме рамана, каб наблізіць яе і да не вельмі адукаваных, і да тых нават, якім хапае часу чытаць толькі дзеля забавы»* [с. 6].

Такім чынам, навуковае і мастацкае пераплецены ў рамане, але мастацкае адыгрывае тут падначаленую ролю. Дарэчы будзе адзначыць, што сам талент Масальскага мае сінтэтычную прыроду і вылучаецца разнапланавасцю праяў. Ён выпускнік Віленскага ўніверсітэта, былы філарэт, магістр права і філасофіі, аўтар шэрагу артыкулаў па эканоміцы сельскай гаспадаркі, разам з тым, ён аўтар вышэй названага рамана, змястоўных мемуараў, рэдактар сатырычнага часопіса «Баламут». Навукова-практычная скіраванасць паяднана ў яго постаці з творчым патэнцыялам пісьменніка. Польскія навукоўцы

¹ Масальскі, Э. Т. Пан Падстолиц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам: прадм., пер. з польскае мовы і камент. М. Хаўстовіча / Э. Т. Масальскі. — Варшава, 2015. — 384 с. Цытаты далей прыведзены паводле гэтага выдання.

звяртаюць увагу на тое, што раман Масальскага, які выявіў рэалістычныя тэндэнцыі ў літаратуры, пісаўся прыблізна ў той жа час, што і трэцяя частка міцкевічавых «Дзядоў». Абодва творы сведчаць, якімі рознымі шляхамі ішлі далей філамацка-філарэцкія творчыя пошукі.

Першыя тры часткі рамана «Селянін», «Шляхціц» і «Горад» вытрыманы ў стылі сатырычнага рамана нораваў, бо перш чым захапіць чытача ідэямі пераўтварэння рэчаіснасці па разумных і справядлівых правілах, трэба паказаць крызісны стан наяўнай сітуацыі. Кампазіцыйна першыя часткі рамана складаюцца з шэрагу таленавіта напісаных мікрасюжэтаў, у якіх у сатырычным плане падаюцца ілюстрацыі заняпаду маральнасці і эканамічнай бязглуздыці. Яны нанізаны на постаці двух галоўных герояў — каментатара пана Падстоліца і яго слухача, Уладзіслава. Абодва героі выступаюць не як індывідуалізаваныя персанажы, а хутчэй як функцыі: пан Падстоліц з'яўляецца прамым выказнікам аўтарскай крытычнай думкі, Уладзіслаў патрэбны ў такой сітуацыі як слухач, які раз-пораз задае Падстоліцу пытанні і інспіруе таго на разгорнутыя тэарэтычна-дыдактычныя выказванні. Па чарзе паўстаюць ў рамане вобразы гаротных сялян і дэградаванай шляхты, беспрынцыповых мясцовых урадоўцаў і чыноўнікаў, купцоў, рамеснікаў, мяшчан. Такім чынам аўтар імкнецца панарамна паказаць праблемны стан усіх слаёў грамадства, смела і рашуча выпяціўшы на першы план самыя брыдкія і адмоўныя бакі.

Варта падкрэсліць грамадзянскую смеласць і мужнасць аўтара, які на прыкладзе сям'і бедака Тадэвуша праўдзіва апісаў стан сялянства, самадурства і бесчалавечнасць прыгоннікаў. Сустрэўшыся з нечаканай дабрынёй Падстоліца ў маленькага сына Тадэвуша адбываецца разрыў шаблону:

- *Тата, а ці гэта пан?*
- *Пан, сынку, — адказаў Тадэвуш.*
- *А чаму ён добры, тата?*
- *А тата казаў, што няма добрых паноў, што ўсе яны нашу кроў п'юць, — працягвае далей малы [с. 28].*

Каб абвострана паказаць нялюдскасць прыгонніцтва, пісьменнік уводзіць асобны раздзел «Гісторыя Маланкі», устаўную меладраматычную гісторыю, у якой апавядаецца пра трагічны лёс старэйшай дачкі Тадэвуша і яе каханага Амальяна. Іх гаспадары, панства Харунжых, дбаюць толькі пра грошы на модныя рэчы, тым часам як уласная гаспадарка знаходзіцца ў поўным заняпадзе. Дачуўшыся, што за чалавечыя валасы даюць някепскія грошы, яны, як здзекліва паказвае аўтар, гатовы да прамой рэалізацыі метафары «стрыгчы сялян як баранаў». З іроніяй і абурэннем аўтар піша пра фальшывую «Ласку Божую», як па-фарысейску называюць клопат паноў пра сваіх падданых. Пісьменнік параўноўвае забітага беларускага селяніна з «мурынам, які канае

ад здэкаў крывавага наглядчыка ў капальнях Новага свету. Гэтакая шляхецкая “Ласка”» [с. 46].

У постацях шляхты, гасцей пана Харунжага, назіраецца тыпізацыя загана гэтага саслоўя. Харунжы — увасабленне жорсткасці і сквапнасці, беспрынцыповасці і цемрашальства. Ён шчыра ўпэўнены, што «*наука — гэта людская выдумка... і што без усялякае навукі можна быць урадоўцам, гаспадаром, архітэктарам і ўсім, чым толькі чалавек быць можа*» [с. 63]. Маршалак поўны амбітных планаў і фанабэрыі, Капітан — узор спешчанасці і марнатраўства. Няма сімпатыі і да паніча Астольфа, які, можа, і правучыўся некалькі курсаў ва ўніверсітэце, але застаўся пустазвонам і бавіць час на паляванні. Іх мова персаналізавана, насычана словамі-маркёрамі і характэрнымі выразамі, дыялогі надзвычай ілюстратыўныя і малююць норавы дэградаванай шляхты. Некаторыя мікрасюжэты набываюць фарсавы характар, напрыклад, купля-латэрэя капялюшыка, калі пад маскай дабрачыннасці хаваецца рабунак і вымагальніцтва. «*Абыякавасць да лёсу краю, гультайства, марнатраўства, бязладдзе і тытуламанія — гэта спадчына амаль кожнае сям’і*», — канстатуе хранічныя хваробы шляхты пан Падстоіц [с. 140].

Масальскі паказвае пагарду шляхты да асветы і адукацыі, грамадзянскую пасіўнасць, адсутнасць асабістай зацікаўленасці ў рэформах. На прапановы Падстоіца наконт спосабаў ажыўлення гаспадарчага жыцця той самы Маршалак абураецца: «*Васпан дабрадзея жадаў бы, каб высакародны шляхціц, нашчадак тых, хто быў уганараваны правам на трон, выкінуўшы сённа з лона памяці веліч сваіх прывілеяў, папсаваў бы генеалагічнае дрэва, прычатыўшы на ягоня галіны шылду рамесніка ці гандляра?*» [с. 93].

У рамане няма замілаванасці старой шляхецкай вольнасцю і старасвецкім традыцыяналізмам, якую мы знойдем ў многіх пісьменнікаў-сучаснікаў Э. Т. Масальскага. Аўтар не сімпатызуе сарматызму, ён цалкам еўрапейскі і сваім крытычным пафасам нацэлены ў будучыню, да радыкальных перамен, якія здатны разварушыць сацыяльна-эканамічнае жыццё краю і надаць новы імпульс яго развіццю. Сярод гасцей паноў Харунжых нейкую сімпатыю выклікае адзіны пан Каморнік, небагаты патрыярхальны шляхціц, якога Падстоіц далучыў да «*няшкодных абывацеляў*». Але ж і карысці ад яго ніякай. Гэта тып кансерватыўнай патрыярхальнай шляхты, пазбаўленай энергіі, крэатыўнасці, вітальнай сілы, якая забяспечвае рух наперад. У якасці ўзору грамадскай і эканамічнай актыўнасці, імклівага развіцця прамысловасці, аўтар некалькі разоў прыводзіць ЗША: «*Прыклад шмат якіх амерыканскіх правінцый даводзіць, як хутка і ішчасліва можа змяніцца край, калі ўвесь народ прыкладзе дзеля гэтага намаганні*» [с. 195]. А ў каментарых пазначае: «*3 1809 г. пачалася тая цудоўная эпоха. Паўсюль у Паўночнай Амерыцы ствараліся мануфактуры і адкрываліся багатыя крыніцы заможнасці... Агая 20 гадоў таму была пустыня, заселенаю дзікімі плямёнамі, у 1810 г. праз некалькі гадоў пасля таго, як з’явіліся тут першыя перасяленцы, ужо выпрадукавала 2.000.000*

ярдаў суконных, баваўняных і льяных тканінаў; выгнала 1.000.000 галонаў гарэлки, 13.000.000 фунтаў цукру і г. д.» [с. 207–208]

Побач з падобнымі прыкладамі прамысловага прагрэсу камічна глядзіцца таксама досыць сімпатычная, але безнадзейна маральна састарэлая постаць пана Бурмістра, даўняга сябра Падстоліца. Гэты апісаны з мяккай іроніяй «няшкодны абывацель» таксама застаўся ў мінулым, ва ўспамінах далёкай маладосці, а яго мову аўтар удала насычае шматлікімі лацінізмамі і выказваннямі, узятымі з Альвара. Як паказвае пісьменнік, большая частка шляхты і мяшчан захрасла ў шматлікіх забабонах, і нават «няшкодныя абывацелі» не бачаць сябе ні ў прамысловасці, ні ў гандлі, ніяк не зацікаўлены ні ў навацях ва ўласнай гаспадарцы, ні ў зменах ў прывычным ладзе жыцця.

У падобным сатырычным рэчышчы паказвае Масальскі жыццё заняпалага правінцыйнага горада, які месціцца на беразе Нёмана. Горад у рамане безыменны, але, безумоўна, гэта зборны вобраз літоўска-беларускіх гарадоў і мястэчак. Як адзнака былой славы ў цэнтры рынку стаць рагуша — «аднапавярховы драўляны будынак, скрыўлены ад старасці. З кожнага яго боку трохкутная фац’ята мела на сваім лоне герб горада і павету» [с. 155]. Жыццё ў горадзе замерла, і толькі раз на год пад час кірмашу ён становіцца цэнтрам прыцягнення. Пан Падстоліц выконвае функцыю назіральніка гарадскога жыцця і каментатара яго заган, наведвае мясцовую карчму, дзе бавяцца месцічы, і правакуе іх на розныя выказванні аб стане рамесніцтва і гандлю. Тут, як і ў шляхецкіх фальварках, бачыцца паўсюдная дэградацыя і выраджэнне. Мяшчане лічаць рамесніцтва непрыбытковым і непрэстыжным заняткам, а адукацыю дзецям даюць толькі дзеля набыцця за грошы шляхецтва.

На рэдуце, дзе сабралася вышэйшае грамадства, аўтар падкрэслівае пышнасць і раскошу дамскіх убранняў, якія не адпавядаюць маёмаснаму становішчу ўладальнікаў фальваркаў. Раздзел насычаны найменнямі шматлікіх ганаровых пасадаў: тут пані Шамбяляніха і пані Чашнічыха, пані Ротмістрава, Суддзіха, Кашталянічыха, Бурмістрава ды іншыя. Тут і асобы ўрадоўцаў, якія надзелены рэальнай уладай і магчымасцямі: паны Гараднічы, Страпчы, Саветнік, Спраўнік. Імёны ў іх адпаведныя расійскай традыцыі — Кірыла Кузьміч, Іван Парфімавіч, Макар Сцяпанавіч. Апрача ўласнай карысці і ўзбагачэння рускіх чыноўнікаў нічога не цікавіць.

Масальскі называе гарады «сядзібамі розных відаў рамесніцтва» [с. 197], але заняпалы млявы горад, паказаны ў рамане, не падпадае пад такое вызначэнне. Убоства думкі, пагарда да асветы, кансерватызм, фанабэрыя, сляпое следаванне старым традыцыям, якія не адпавядаюць імкліваму бегу гісторыі, робяць нашы гарады аўтсайдэрамі еўрапейскай прамысловасці і гандлю. Хаця малюнак гарадскога кірмашу дазваляе Э. Т. Масальскаму зрабіць агляд тых багаццяў, якія маглі б вабіць іншаземных купцоў, і патэнцыяльна, пры разумным гаспадаранні і арганізацыі прамысловага жыцця, актывізаваць эканоміку

краю. Да гонару Э. Т. Масальскага, ён ці не першым звярнуў увагу на геапалітычнае становішча краіны, гаворачы, што з яе можна атрымаць немалую выгоду ў гандлі: *«Наша геаграфічнае становішча робіць нас пасярэднікамі паміж Паўночнай Еўропай і Азіяй; з дапамогай нашых рэк і каналаў, якія ўжо ёсць, а таксама новых, можна мець такія ж выгоды, якія маюць ваколіцы Александрый, размешчаныя паміж трыма часткамі свету»* [с. 195].

Раман мае арыгінальную структурна-кампазіцыйную арганізацыю. Трапныя мізансцэны і дынамічныя дыялогі, сітуацыйныя замалёўкі і апісанні з'яўляюцца мастацкімі ілюстрацыямі для доўгіх дыдактычных заўваг і каментароў пана Падстоліца. Мастацкія выяўленчыя сродкі падаюцца пісьменніку замалымі, ён выходзіць за сюжэтныя межы, набывае функцыю публіцыста, навукоўца-практыка, эканаміста, сацыёлага і выкладае патрэбныя дадатковыя звесткі ў Заўвагах да кожнай часткі рамана, якія выглядаюць як грунтоўныя інфармацыйна-даведачныя блокі. Яны насычаны статыстычнымі дадзенымі, спасылкамі на пазітыўны вопыт еўрапейскіх краін, звесткамі пра навукова-тэхнічныя вынаходніцтвы, прапановамі па ўдасканальванні земляробства, прамысловасці і гандлю. У рамане Масальскі вядзе дыялог з прызнанымі аўтарытэтамі эканамічнай і сацыялагічнай думкі свайго часу: яго Заўвагі напоўнены велізарнай колькасцю прозвішчаў слынных айчынных, заходнееўрапейскіх, амерыканскіх навукоўцаў, філосафаў, грамадскіх дзеячаў, утрымліваюць апеляцыі на іх працы, на іх досвед. Можна сцвярджаць, што па ідэйнай скіраванасці, кампазіцыйных асаблівасцях, інфармацыйнай змястоўнасці, сінтэзу мастацкага і навуковага мыслення раман Э. Т. Масальскага стаіць асобна ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя.

Паказаўшы татальны заняпад усіх сфер грамадства, пісьменнік нарэшце падводзіць да разумення неабходнасці рашучых перамен і падрыхтоўвае чытача да ўспрыняцця двух апошніх частак твора, дзе на прыкладзе ўладанняў пана Падстоліца паказвае ідэальную прастору, створаную на прынцыпах рацыяналізму і гуманізму. Э. Т. Масальскі прапануе сваё бачанне ідэалу і супрацьпастаўляе яго існуючай рэчаіснасці, таму апошнія дзве часткі твора выглядаюць як выпраўлены люстэркавы адбітак дэфармаванай рэальнасці. Калі першая палова рамана дэманстравала цэлую галерэю адмоўных тыпажоў з розных саслоўяў, а сяляне паўставалі гаротнымі і забітымі, то ва ўтопіі Падстоліца ўсё наадварот. Мы бачым ідэальных паноў, святароў, мяшчан, рамеснікаў, настаўнікаў, дактароў, шчаслівых і поўных самапавагі сялян. На пачатку рамана прыгонныя пана Харунжага жывуць у гнілых хатах, хварэюць, а смяротнасць сярод дзяцей жахлівая; ва ўладаннях пана Падстоліца сяляне жывуць у асобных дамках, пабудаваных у грэцкім, англійскім, швейцарскім, маўрытанскім стылях, часам трымаюць парабкаў, а ўсім дзецям робяцца прышчэпкі. Калі пад час апісанага на пачатку рамана гарадскога балю паненкі зласліва пляткараць, інтрыгуюць, ацэньваюць строі канкурэнтка, то ў доме

Падстоліца маладыя шляхцянкi, выпускніцы гаспадарчай школы, за кубачкам гарбаты абмяркоўваюць удасканаленне працэсу вырабу крухмалу, новыя спосабы кліматычнай адаптацыі экзатычных раслін і іншыя вынаходніцтвы. *«Аніводная дама нават слова не сказала пра крой каптуркоў, аніводная не іранізавала з вадаў адсутных тут суседак»* [с. 345]. Калі знаёмства з сядзібай пана Харунжага пачыналася з панарамнага агляду яго заняпалых уладанняў, то частка чацвёртая «Ідэалы» прапануе дасканалую гаспадарку і камфортны дом сямейства Падстоліца.

Апошнія часткі рамана Масальскага з’яўляюцца ўтопіяй, якая ўвабрала ў сябе асобныя праявы рэальнай існуючай на той час практыкі, развіваючы літаратурную традыцыю сядзібных утопій. Э. Т. Масальскі піша: *«Прыемна аўтару заявіць, што ўсё тое добрае, пра што тэма дазваляе згадаць ці ўкласці ў вусны пану Падстоліцу, узятае з рэчаіснасці, з учынкаў альбо выказванняў руплівых і адукаваных суайчыннікаў»* [с. 7]. М. Хаўстовіч, перакладчык рамана «Пан Падстоліц», у прадмове да твора называе аднаго з прататыпаў вобраза галоўнага героя — Дамініка Манюшку, які ў маёнтку Раткаўшчына на Ігуменшчыне правёў мясцовую аграрную рэформу, заснаваў землепрацоўчую школу і пансіянат для сялянскіх дзяцей, лабараторыю, батанічны сад і правёў шэраг іншых істотных пераўтварэнняў.

Такія прыклады суайчыннікаў-рэфарматараў, бясспрэчна, маглі паслужыць у якасці правобразу-першаасновы сядзібы пана Падстоліца, але Э. Т. Масальскі ідзе далей за рэальнасць, ён даводзіць такую рэфармаваную прастору да абсалюту, да ідэалу. Пісьменнік дапаўняе існуючую рэчаіснасць, увасабляючы ва ўтапічным топасе рамана, мабыць, увесь вядомы яму перадавы вопыт гаспадарання, паказвае рэалізацыю найноўшых еўрапейскіх навукова-тэхнічных дасягненняў і прагрэсіўных сацыяльна-эканамічных ідэй, прыстасавашы іх да айчынай глебы. Сядзіба Падстоліца — гэта мастацкі вобраз ідэальнага свету, наколькі ён можа быць мастацкім ва ўтопіі, пакліканай не столькі эмацыянальна, колькі інтэлектуальна ўздзейнічаць на чытача.

Ствараючы ў рамане карціны ўтапічнага свету, Э. Т. Масальскі задзейнічае як багаты вопыт заходнееўрапейскай літаратурнай утопіі, так і традыцыі польскамоўнай літаратуры Асветніцтва з папулярнай канцэпцыяй класавага салідарызму і ідэйя добрага пана. Можна ўзгадаць творы Ф. Багамольца «Пан добры», Ф. Карпінскага «Чынш», М. Радзівіла «Агатку», дзе пан выступаў справядлівым і мудрым уладаром сваёй сядзібы-дзяржавы. Гэтая ж ідэя ляжыць у аснове дыдактычнага рамана Ігнацыя Красіцкага «Пан Падстоліц», дзе пісьменнік намалюваў ідэальнага пана і яго рацыянальна арганізаваную гаспадарку. Прэзентуючы галоўнага героя на пачатку твора, Э. Т. Масальскі прама ўказвае на генетычную сувязь свайго рамана з творам І. Красіцкага. Пан Падстоліц па гэксце з’яўляецца літаратурным «сынам» пана Падстоліца, гэта дазваляе пісьменніку абaperціся на літаратурную традыцыю і развіваць сядзібную ўтопію далей, у адпаведнасці з рэаліямі і патрэбамі новага часу.

Сюжэтастваральныя магчымасці ўтопіі вельмі абмежаваныя, бо ва ўтапічнай прасторы няма ўнутраных канфліктаў, якія б забяспечвалі сюжэтнае развіццё і надавалі б дынаміку дзеянню. Сядзібная ўтопія ў рамане Э. Т. Масальскага таксама носіць пераважна апісальны характар. Тут знікае сатыра, якой былі насычаны першыя часткі, бо крытыка немагчыма з-за адсутнасці заган. Утопія ніколі не брала пад увагу супярэчлівасці і ірацыянальнасці чалавечай прыроды, і шматлікія персанажы, якімі запоўнена ўтапічная прастора рамана Э. Т. Масальскага, аднамерныя і не індывідуалізаваныя: яны з'яўляюцца ілюстрацыяй аўтарскіх ідэй і выконваюць чыста прагматычныя функцыі. Асаблівасці паэтыкі жанру вынікаюць з таго, што мастацкі кампанент твора з'яўляецца другасным у адносінах да яго сацыяльна-філасофскага зместу.

Першае знаёмства з ўладаннямі пана Падстолица адбываецца праз уражанні яго гасця, Уладзіслава. Малады чалавек цешыцца цудоўнымі краявідамі, якія скіроўваюць «у свет фантазій пра шчаслівую нявіннасць першабытных жыхароў» [с. 212]. Аднак далей аўтар паступова падае апісанні менавіта рукатворнага раю, які ўзнік за дваццаць год руплівай і паслядоўнай працы пана Падстолица. Калісьці тут «была глухамань, зарослая адным пустазеллем ды хмызняком, і ўражвала душу сваёй мёртвай неабжытасцю» [с. 213]. Пан Падстолиц выступае як тут творца, які з хаосу і бязладдзя сфарміраваў спарадкаваны свет, «дзе па волі аднаго абывацеля разгортвалася нязнаная дагэтуль краса жыцця, дзе людзі былі з іншымі пачуццямі, адукацыяй, светапоглядам, благаслаўнёныя Небам, захопленыя дабрадзейнасцю, чалавечай годнасцю і міласэрнасцю» [с. 247].

Ідэальная прастора, куды трапляе Уладзіслаў, здаецца мінікраінай з размытымі прасторавымі межамі, куды ўваходзіць не толькі маёнтак Падстолица, але і сядзібы навакольнай шляхты, якая пераняла яго пераўтварэнні, фермерскія пасяленні сялян і нават горад з даволі вялікай колькасцю мануфактур. Гэта мінікраіна існуе як адно гарманічнае цэлае, часткі якога знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і гаспадарчым узаемадзеянні. Письменнік у якасці ўзору прапануе чытачу сапраўдную прамысловую гаспадарку, дзе задзейнічаны найноўшыя методыкі і тэхналагічныя распрацоўкі. Шматлікія мануфактуры працуюць на мясцовай сыравіне, якая таксама вырошчваецца пры дапамозе інавацыйных спосабаў, тут квітнеюць разнастайныя рамёствы і вядзецца актыўны гандаль, сяляне пад працэнты кладуць грошы ў ашчадны банк і на назапашаныя працэнты купляюць фальваркі і паляпшаюць свой дабрабыт. Тут усё спрыяе развіццю прадпрымальніцкай ініцыятывы.

Як письменнік-навуковец, Э. Т. Масальскі робіць выразны ўхіл у бок эканомікі, але не абыходзіць увагай і пытанні сацыяльныя і маральна-этычныя. У яго ідэальным свеце ў адно злучыліся веды, навука і дабрачыннасць. Ён апісвае шчаслівае жыццё мясцовых насельнікаў, якія карыстаюцца безліччу сацыяльных прэферэнцый. Тут існуе пральня, сталовая, бальніца, бібліятэка, дзіцячыя яслі, сельскагаспадарчыя школы, дзейнічае іпатэка і страхавая каса,

ёсць свае судовыя інстытуты, так званыя «палюбоўныя суддзі парафіі». Жыццё розных саслоўяў напоўнена актыўнай, дзейснай, узаемавыгаднай працай і здаровым прагматызмам. Па-сутнасці Масальскі паказаў у сваім рамане асветніцкую буржуазную ўтопію, прыстасаваную да навукова-тэхнічных рэалій XIX ст., сапраўдны буржуазны рай, толькі заснаваны на гуманістычных прынцыпах маральнага раўнапраўя ўсіх членаў супольнасці.

Праз свайго героя, пана Падстолица, пісьменнік выказвае і свае погляды наконт гарманічных міжчалавечых стасункаў у сям'і, паміж гаспадарамі і слугамі, прапануе прынцыпова новую мадэль адукацыі для шляхецкіх і сялянскіх дзяцей. Дзякуючы зноў такі вельмі грунтоўным і падрабязным апісанням і каментарам, усё гэта падаецца цалкам рэальным для ажыццяўлення на практыцы, была б на гэта толькі добрая воля землеўласніка. У рамане Э. Т. Масальскі не адмаўляе сацыяльнай дыферэнцыяцыі. «Розніца станаў у грамадстве не прыніжае аднаго чалавека перад другім, а з'яўляецца толькі ўстаноўленаю формай парадку,» — сцвярджае пан Падстолиц [с. 265]. Пісьменнік заклікае да абнаўлення сацыяльных адносін і імкнецца паказаць у створанай ім ідэальнай грамадскай супольнасці розныя пласты грамадства, — землеўласнікаў, сялянства, рамесніцтва, купецтва, — як аднолькава значныя і паважаныя сацыяльныя групы. Адно з дыдактычных павучанняў пана Падстолица гучыць наступным чынам: *«Шчаслівым робіць чалавека стараннае выкананне абавязкаў, а ўзвышае над іншымі больш высокая ступень тае карысці, якую ён прыносіць»* [с. 355].

У ідэальным маёнтку свайго героя Э. Т. Масальскі яднае праявы розных эпох: калі гаспадарча-эканамічная дзейнасць у маёнтку мае капіталістычны характар, то ў сваім знешнім выражэнні, у адносінах паноў да сялян, твор нагадвае архаічную патэрналісцкую ўтопію. Адна з сялянак назвала пана Падстолица за яго дабрачыннасць — «намеснік Бога на зямлі». Мудрае бацькоўскае панаванне над прыгоннымі, паказанае ў сядзібе Падстолица, — гэта прыклад таго, з чаго павінна пачаць шляхта. На першапачатковай стадыі рэформ пісьменнік не адмаўляе прыгону, маючы на ўвазе высокі грамадзянскі абавязак і велізарныя магчымасці шляхты. *«Перш-наперш павінны мы зрабіць іх людзьмі, а потым вольнымі»*, — сцвярджае герой рамана [с. 49]. Асноўнымі рэгулятарамі ў сядзібным супольніцтве з'яўляюцца прынцыпы сямейных стасункаў, заснаваныя на ўзаемапавазе і любові. Ідылічны малюнак прапануецца пісьменнікам у сцэне святкавання Дажынак, калі расчуленыя, *«дзеці рынуліся ў абдымкі сваіх бацькоў, слугі — у абдымкі паноў, і першы, можа, раз на зямлі сяляне шчыра абдымаліся са сваімі панамі»* [с. 333].

Стварэнне ўтапічнай сядзібы пана Падстолица прадиктавана імкненнем аўтара супрацьпаставіць кансерватыўнасці і інертнасці гаспадарчага жыцця, сацыяльным шаблонам прамінулых гадоў мадэль ідэальнага свету, якая дала б чалавеку і грамадству стымул для самаразвіцця, паказала магчымыя спосабы выхаду з эканамічнага тупіка і мадэрнізацыі архаічных сацыяльных адносін.

Раман Э. Т. Масальскага «Пан Падстоліц», спалучаючы жанры дыдактычнага рамана нораваў і літаратурнай утопіі, з’яўляецца сінтэзам навуковага і мастацкага, дзе навуковае вызначае форму ўвасаблення ідэйна-тэматычнага зместу.

Катажына Дрозд

(Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава, Польшча)

НЕКАЛЬКІ ЗАЎВАГ ПРА «ШАБАНЫ» АЛЬГЕРДА БАХАРЭВІЧА

З пачатку XX ст. у беларускай літаратуры на кожным новым этапе яе развіцця з рознай інтэнсіўнасцю з’яўляецца тэма горада¹. Перш за ўсё, як апазіцыя «вёска — горад», якая апісваецца героем праз параўнанне ўмоў жыцця ў вёсцы і ў горадзе. У далейшым параўнанне умоў змянілася на захапленне горадам.

Горад — галоўная тэма творчасці пісьменнікаў «філалагічнага пакалення»², напрыклад, у прозе Міхася Стральцова. А ў створаным на хвалі нацыянальнага адраджэння ў канцы XX ст. таварыстве «Тутэйшыя» зварот да гарадской тэматыкі быў адным з пунктаў праграмы [3; 5]. Тэма горада выступае ў творах такіх аўтараў, якія належаць да таварыства «Тутэйшыя», як Ігар Бабкоў [1] і Андрэй Федарэнка [8; 9]. Несумненна, радыкальныя палітычныя змены, якія адбываліся ў 90-я гады XX ст., спрыялі змене ўліку гарадскіх праблем у беларускай літаратуры. Горад набыў новыя рысы, на якія дагэтуль не звярталася ўвага. Варта ўзгадаць тут раман Артура Клінава «Малая падарожная кніжка па Горадзе Сонца», у якім прысутнічае сувязь «улада — горад — чалавек» [6].³

Сярод твораў на гарадскую тэму, напісаных ў апошнія дзесяцігоддзе, асабліва вылучаецца кніга Альгерда Бахарэвіча «Шабаны. Гісторыя аднаго знікнення» [2]. Варта звярнуць увагу на заглавак твора, які выражае галоўную тэму кнігі. З аднаго боку, Шабаны — мікрараён Мінска; у творы займае

¹ Тэму горада можам знайсці ў творах розных пісьменнікаў, між іншым — «Дзве душы» М. Гарэцкага, «Апавяданні» Л. Калюгі, «Сястра» К. Чорнага.

² «Філалагічнае пакаленне» — пісьменнікі 1930–1939 гадоў нараджэння, так званыя дзеці вайны [4, с. 187].

³ На тэму горада гл. таксама «Менск-Мінск адзіны горад» А. Масквіна [7].